

ВІДГУК

про дисертацію **КОБИРИНКИ ГАЛИНИ СТЕПАНІВНИ**
«НАГОЛОС У СТРУКТУРУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО
ДІАЛЕКТНОГО КОНТИНУУМУ»,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2021)

За свідченням В. М. Винницького, акцентна система української мови складалася поступово. Систематичне й послідовне розставлення знаків наголосу в найдавніших українських пам'ятках XVI – XVII ст. базувалось на певних закономірностях у наголошуванні слів та їхніх форм, які були успадковані від давніх часів. На ґрунті говорів української мови відбулися інтенсивні акцентуаційні процеси. Упродовж XIX ст. унаслідок взаємодії різних акцентуаційних традицій проходила поступова стабілізація наголосу і окремих лексем, і типів акцентування основних її морфологічних класів, розрядів і груп. Однак зміни, які відбувалися в акцентуації багатьох слів у той час, загалом не порушували системи наголосу української мови, вони свідчили про її поступовий розвиток, постійну еволюцію.

Безперечно, значний вплив на становлення і розвиток акцентної системи української літературної мови мали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Є. Гребінки, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського та ін., у поетичній практиці яких відображені різні регіональні акцентуаційні особливості.

Наразі загальновизнаною є точка зору, за якою у сучасній українській літературній мові існують єдині акцентуаційні норми, котрі склалися передусім на базі середньонаддніпрянського говору, але значний вплив на процес формування наголосу мали й говірки південно-західного наріччя. Кожен морфологічний клас має свої акцентуаційні особливості, певні закономірності та тенденції наголошування, які загалом і створюють цілісну систему. Проте вивчення діалектного наголошування слів та їхніх форм, хоча й має тривалу історію, потребує системного підходу, адже в сучасних

посібниках з української діалектології про особливості наголошування слів або зовсім не згадують, або подають лише окремі зауваження до діалектних відмінностей у наголошуванні слів (див., наприклад, посібник для здобувачів вищої освіти С. П. Бевзенка; с. 147 – 151). Серед невирішених проблем знаходимо, на думку Г. С. Кобиринки, й такі: досі відсутні теоретичні узагальнення про діалектний наголос, немає докладного опису акцентуації в окремих говірках та діалектах; не складено акцентологічних регіональних і загальномовного атласів, хоча акцентні протиставлення є ареалогічно виразними (див. с. 34).

Усе це свідчить про те, що актуальність обраної для вивчення теми не викликає заперечень, її дослідження давно назріло. Тому ми схвалюємо тезу Г. С. Кобиринки про те, що комплексне дослідження словесного діалектного наголосу поглиблює розуміння фонетики, морфології, лексикології та стилістики; а свідчення про український діалектний наголос слугує цінним матеріалом для порівняльно-історичних студій слов'янських мов і уможливлює описание варіювання наголосу в говірках, пояснюючи закономірності кодифікації акцентної норми.

У поданій до захисту роботі дисертуантка чітко формулює мету, яка, на наш погляд, охоплює три аспекти. По-перше, здобувачка досліджує роль наголосу в диференціації українського діалектного континууму; по-друге, виявляє і пояснює різноманітні риси наголошування в різних сегментах структури діалектів; по-третє, визначає акцентуаційні риси, які диференціюють та інтегрують український діалектний простір. Це, своєю чергою, відображене у завданнях, яких нараховуємо 12. Імовірно, їх можна було б компактніше подати, виділивши головні. Проте всі завдання праці виконано, що переконує нас у їхній важливості й доцільності.

Авторка дисертації чітко визначає актуальність дисертації, формулює зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; указує на об'єкт і предмет дослідження; наголошує на джерельній базі; демонструє наукову

новизну та практичне значення праці. Усе це засвідчує відповідність дисертації тим вимогам, які ставлять до робіт такого типу.

Хотілося б звернути увагу на широке коло джерел дослідження, серед яких сучасні записи діалектного мовлення, здійснені здобувачкою упродовж 20 років (1996–2014), матеріали фонотеки діалектногомовлення відділу діалектології Інституту української мови НАН України; дослідження з історичної акцентології, а також граматика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «Граматика руської мови» (1914), словник Є. Желехівського та С. Недільського («Малоруско-німецький словар» у 2 т., 1886), словник Б. Грінченка («Словарь української мови», 1907–1909), відомі видання XIX століття (зокрема, альманах «Хата» та ін.).

Публікації дослідниці засвідчують, що основні положення та результати дисертації пройшли належну апробацію, адже вони відображені в 51 науковій праці, серед яких: монографія «Українське діалектне наголосування: об'єкт і прийоми пізнання» (Кам'янець-Подільський: ТОВ “Рута”, 2020. 392 с. 22,79 ум. друк. арк.); 21 стаття, опублікована у виданнях, визначених ДАКом України як фахові, 9 статей опубліковано в закордонних виданнях. Додатково відображають наукові результати дисертації 14 статей, 6 тез доповідей.

Дисертація, як і належить, має вступ, 6 розділів, висновки, список використаної наукової літератури та перелік опрацьованих джерел (387 позицій), перелік умовних скорочень, перелік населених пунктів, у яких авторка збирала діалектний матеріал, та додатки: Додаток А має назву «Акцентологічний питальник»; Додаток Б – «Кадастр акцентуаційних явищ». Загальний обсяг праці становить 433 с., обсяг основного тексту – 386 с.

У першому розділі «Акцентуація як розділ мовознавства» (с. 29 - 67) визначено роль акцентуації у пізнанні структури і генези української мови. У зв’язку з цим авторка провела аналіз доробку з діалектної акцентології, який засвідчив, що дослідники найчастіше звертали увагу на варіантність

словесного наголосу в діалектах, його функції; фіксували особливості наголошування повнозначних частин мови (іменників, прикметників, займенників, дієслів, а також окремих граматичних форм).

Фіксуючи особливості наголошування, які диференціюють український діалектний обшир, учені знаходили в українському діалектному обширі риси різних акцентних систем. Зокрема, про відмінність між просодичними системами півночі (київсько-поліська зона) та півдня (галицько-подільська) говорив Ю. В. Шевельов, зазначивши, що: «переважно спадна інтонаційна крива наголошених голосних» властива північному ареалу, у той час як «поземна (рівна)» – південному (с. 43).

З'ясовуючи питання про методи, з допомогою яких досліджували наголошування, авторка роботи не безпідставно доводить: діалектологи у вивченні української наголосової системи використовували лінгвогеографічний, описовий методи, елементи порівняльно-історичного; застосовували інструментальний аналіз, елементи квантитативного аналізу (с. 44 – 45). Це дало їй можливість обрати для власних досліджень ті методи й прийоми, які є найбільш дієвими й віправданими.

У третьому параграфі першого розділу проаналізовано термінологічний апарат акцентології. Дослідниця зазначає, що акцентологія як розділ мовознавства про природу наголосу, його функціонування, а також мовні засоби, пов’язані з наголосом, має свій багатий поняттєвий, терміноогічний апарат, зокрема це: *наголос*, *наголошення*, *наголошений* чи запозичені з грецьких граматик латинського походження *акцент*, *акцентуація*, грецького – *просодія* і похідні від них *акцентуаційний*, *акцентний*, *просодичний*, а також словосполучення *акцентна парадигма*, *акцентуаційна крива*, *тип*, *акцентологічна концепція* тощо. Як і кожна наука, акцентологія має інтернаціональний характер: над розробленням її термінологічної бази й теоретичних питань працювали вітчизняні та зарубіжні дослідники (с. 53-54). Усе це свідчить про глибокі знання

здобувачки наукового апарату української мови, як і про її вміння ним оперувати.

У другому розділі «Український діалектний наголос: джерела й прийоми вивчення»(див. с. 68 - 135) Г. С. Кобиринка передусім відзначає, що сьогодні для дослідження діалектного наголошування в різних аспектах є чимало діалектних, фольклорних, історичних джерел, до яких вона відносить: відповіді на діалектологічні питальники, анкети; діалектні тексти, які відтворюють говірку, її мовленнєвий образ у реальному функціонуванні; лексикографічні праці (укладено діалектні словники різних типів); лінгвогеографічні праці; дескриптивні дослідження (у монографічних, дисертаційних роботах та численних студіях представлено об'єктивну картину мовного стану старожитніх та новожитніх говірок); український діалектний фонофонд, який створено у відділі діалектології Інституту української мови НАН України; писемні пам'ятки, у яких зазначено наголос; давні граматики; реконструйована праслов'янська акцентна система; етнографічні, фольклорні матеріали, у яких зазначено місце наголосу; твори художньої літератури, у яких використано діалектизми, здебільшого, це поетичні тексти із зафікованим наголосом (див. с. 68 – 69). Детальному описові піддані діалектні тексти, лінгвістичні атласи, словники, діалектні програми-питальники, писемні пам'ятки.

За об'ємом, кількістю фактичного матеріалу та особливостями його упорядкування важливим є третій розділ дисертації «Наголошування в українському діалектному просторі: іменний сегмент структури говірок» (див. с. 136 – 250). У ньому здобувачка розглядає наголошування іменників, якісних, відносних та присвійних прикметників, числівників в українських говірках, поведінку наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях. Окремо описано рефлекси праслов'янських акцентних парадигм у сучасних українських акцентних типах іменних частин мови. Чільне місце, на наш погляд, у цій частині роботи посідає матеріал про чинники, які впливають на місце наголосу у словах та словоформах. Дослідниця констатує, що зміни в

діалектній акцентній системі можуть бути наслідком дій різноманітних чинників: 1) зовнішніх (збереження у мовленні старшого покоління давнішого наголошування; збереження церковнослов'янської традиції; вплив української літературної мови; вплив інших мов); 2) внутрішніх (фонетичні, морфологічні явища; граматичні, лексичні, стилістичні особливості слів; вплив аналогії).

Проаналізовані чинники, що провокують зміни наголосу, уможливлюють встановлення причиново-наслідкових зв'язків, адже вони свідчать про формування певних тенденцій наголошування, які є явищами мовної еволюції і сьогодні виявлені на всьому українському обширі чи діють в окремих говірках, діалектах, наріччях. Визначені тенденції допомагають зрозуміти і функціонування акцентуаційної норми. Схематично дослідниця зобразила це так: чинник – тенденція – норма (див с. 233).

Важливим здобутком Г. С. Кобирички, на наш погляд, є те, що вона виявила й описала особливості диференціації українського простору за ознакою наголошуванням прикметників, оскільки акцентуація слів саме цієї частини мови є диференційною ознакою всього українського діалектного обширу (с. 233). Отож за характерними особливостями наголошування членних якісних прикметників в українських говірках дослідниця виділила три акцентні системи: південно-західну – із переважанням наголосу на закінченні в суфіксальних, префіксально-суфіксальних прикметниках; північну – із наголосом на корені в прикметниках із суф. *-еньк-*; південно-східну – із наголосом на суфіксі в прикметниках із суф. *-еньк*; із наголосом на корені у дво-, трискладовими прикметниками з суфіксами *-н-*, *-к-*, *-ськ-*, *ств-* (с. 236).

Цікавим і цінним нам видається також сюжет про оприявлення смислорозрізнювальної функції наголосу в українських говірках, завдяки якому дисерантка змогла показати, що смислорозрізнювальна функція українського наголосу жива, адже наголос є засобом вираження лексичного значення в говірках південно-східного, північного та південно-західного

наріч, окрім лемківських говірок, яким властивий сталий наголос на другому від кінця слова складі. Загалом явище семантичної диференціації слів за допомогою наголосу загальноукраїнське. Водночас недослідженім залишається питання щодо кількісного навантаження лексико-семантичної функції наголосу в українських діалектах. Відповідь на це питання частково допоможе дати Словник українських говорів.

У сукупності увесь цей матеріал дозволив констатувати, що граматичні класи слів мають свої риси в граматичній структурі, що передбачає застосування різних прийомів дослідження наголошування до них. Для іменників – це визначення акцентуаційних типів та тенденцій у словозмінній парадигмі, бо саме в словозміні оприялюється рухомість наголосу в іменниках. Для займенників щодо визначення рухомості / нерухомості наголосу важливим є спостереження над прийменниково-займенниковими конструкціями (*me^une – do¹menē*); увага до такого явища посилає й тим, що рухомий наголос у прийменниково-займенниковаих конструкціях вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських мов і зближує її із сербською та хорватською; територіально-суміжні білоруська та російська мови таких переміщень наголосу не знають. Для числівників релевантне з'ясування наголосу у формі наз. відм. одн., оскільки в невимушенному діалектному мовленні рідко вживаються форми непрямих відмінків; у словозмінній парадигмі числівників характерне збереження місця наголосу вихідної форми. Для притметників – визначення акцентуаційних типів відповідно до того, яка морфема – префікс, корінь, суфікс, закінчення – є наголошеною, оскільки більшість із них похідні (с. 241).

У четвертому розділі «Парокситонеза в українських говірках» (с. 251 – 270) дослідниця доводить, що в українському діалектному просторі парокситонезавиявляється як система і як окремий тип наголошування на тлі вільного рухомого наголосу, не закріпленого за складом чи морфемою. Вона є релевантною ознакою лемківських (західнокарпатських) говірок української мови (за винятком східних говірок цього діалекту, яким

притаманний рухомий динамічний наголос); пошиrena у окресленому ареалі – західні райони Закарпатської області, Східнословачький край (Словаччина), Жешувське воєводство (Польща). За цією акцентуаційною ознакою дослідники проводили межу між західною і східною частиною українських говірок Східної Словаччини: парокситонне наголошування (*c'лыза*, *c'вин'a*, *на 'кон'у*) властиве західній частині говірок, а вільний, рухомий наголос – східній частині; парокситонне наголошування властиве також західній частині надсянських говірок (с. 268).

Г. С. Кобиринка з наведенням багатьох фактів переконує, що характеристику парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу в українському мовному просторі доцільно проводити шляхом поєднання фонетичного і морфологічного аспектів. Ми погоджуємося з тим, що в трактуванні парокситонного типу наголошування треба брати до уваги фонетичний і морфологічний аспекти, тому доцільно виділяти парокситонезу у дво-, три- і більшескладових словах; а також парокситонне наголошення різних морфем – префікса, кореня, суфікса, закінчення.

У п'ятому розділі роботи «Акцентуація в портретуванні українських говірок» (с. 271 – 328) констатовано, що відсутність діалектних свідчень про акцентуацію різних груп говірок, діалектів та діалектних зон спонукає до дослідження акцентуації окремих говірок діалекту з подальшим з'ясуванням релевантних рис і процесів, які репрезентували б діалект як цілість (с. 271). Здобувачка обирає для опису українські говірки Башкортостану, обстежені нею в жовтні 2012 р.(с. 278). Вона здійснюєзіставний аналіз наголошування цих українських говірок із середньонаддніпрянськими, що є материнськими по відношенню до новостворених: Предметом розгляду є також берестейсько-пинські говірки як частина загальноукраїнського континууму, а також українських говірок полімовного ареалу, зокрема Межиріччя Дністра і Дунаю, який дослідниця розглядає як особливий діалектний континуум, адже ці говірки функціонують у поліетнічному регіоні. Розглянула дослідниця й особливості наголошування східнословачанських говірок. Завдяки цьому

вона висновковує, що наголошування може слугувати у визначені мовно-територіальної належності, материнської основи говірок, які функціонують поза межами національного континууму (с. 325).

При вивчені особливостей наголошування сзднослобожанських говірок Г. С. Кобиринка помітила, що у дієсловах тепер. ч. та майб. ч. II дієвідміни 1-ої ос. одн. та мн., дієсловах мин. ч. одн. та мн. наголос припадає на закінчення, пор.: *но¹шу, роб¹л'у* [АУМ, т. 3, ч. 3, к. № 22], *ка¹жу, н¹йду, ко¹рову до¹йу* [Тексти: 26], *xo¹д'у* [АУМ, т. 3, ч. 1, к. № 57; Тексти: 28], *при¹ду, помре^uмо, іде¹мо* [Тексти: 14, 15, 18, 24], але *n¹рийдемо, 'n¹ідемо* [Тексти: 22, 26 – 28]; *бу¹ла, бу¹ло, бу¹ли, да¹ли, жи¹ли, попли^eла, при^eне^uс¹ла, уз[']а¹ли, але ки^eдали* [Тексти: 11 – 12, 14, 16, 18, 26, 29]. Натомість у дієсловах теп. ч. 3-ої ос. одн. функціонує тенденція наголошувати корінь, пор.: *'б¹іга, 'кида* [Тексти: 20] (див. с. 316). Виникає питання: чим можна пояснити таку непослідовність у наголошуванні дієслів?

У шостому розділі «Акцентовані видання літературних текстів у пізнанні літературно-діалектної взаємодії» (див. с.327 – 371) розглянуто один із напрямів дослідження діалектної основи наголошування в літературній мові. Зокрема, проаналізовано відображення акцентуаційних рис в альманасі «Хата» за редакцією П. Куліша; у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера; відзеркалення діалектного довкілля на акцентному рівні в поетичному мовленні І. Франка. Ці праці для аналізу дисертантка обрала свідомо, з огляду на кореляцію в текстах особливостей наголошування і позиції авторів текстів щодо ролі діалектів у формуванні норм літературної мови.

Текст дисертації насычений значною кількістю фактичного матеріалу, узятого із пам'яток української мови, творів художньої літератури, публіцистики. Це також численні діалектні записи, свідчення діалектологічних атласів, словників, дослідників, які вивчали діалектне мовлення певного ареалу. Не можемо не відзначити, що всі фрагменти ретельно паспортизовані, що характеризує Г. С. Кобиринку як досвідченого й

ретельного вченого, який передусім цінує фактаж, що дає ґрунт для висновків.

Серед побажань авторці дисертаційної роботи передусім зауважимо таке: варто було б звернути увагу на послідовне тлумачення власне діалектних слів, використаних як ілюстративний матеріал до теоретичних положень, оскільки нерідко воно відсутнє, що ускладнює сприймання роботи. Іноді треба було б подати уривок тексту, що стало б допоміжним засобом репрезентації граматичної, функціональної, етнографічної та когнітивної інформації.

Іноді спостережено відступи від заздалегідь запланованого аналізу фактажу. Так, у шостому розділі дисертації при описі редуктивних говірок Чорнобильської зони; слобожанських, берестейсько-пинських, українських говірок у Башкортостані (с. Золотоношка Стерлітамацького р-ну, с. Степанівка Аургазинського р-ну), української наддунайської говірки с. Шевченкового Кілійського р-ну Одеської обл., яка функціонує в поліморному ареалі, відзначено, що аналіз буде здійснюватися з урахуванням тенденцій наголошування, які функціонують в українських говірках і є релевантними в українському діалектному просторі (с. 271). Ті форми, що стануть предметом уваги, було перераховано (с. 272 – 273). Проте при описі наголошування слів в конкретних говірках це не завжди було витримано. Зокрема, при описі берестейсько-пинських говірок проаналізовано наголошування форм іменників, при дослідженні українських говірок Башкортостану – іменників, числівників, дієслів, при аналізі наголошування говірок Чорнобильської зони – іменників, займенників, числівників, дієслів, прислівників, при фіксуванні особливостей наголосу наддунайської говірки предметом опису стали форми іменників, займенників, прикметників, дієслів.

У деяких випадках висновки, на наш погляд, занадто розлогі. Це стосується насамперед висновкової частини першого і третього розділів.

Загалом дисертація Галини Степанівни Кобиринки «**Наголос у структуруванні українського діалектного континууму**», виконана на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2021), засвідчує, що це дослідження відповідає всім вимогам «Порядку присудження наукових ступенів» від 24.07.2013, № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 та № 1159 від 30.12.2015), вимогам до оформлення дисертації (Наказ Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.01.2017), поданих до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, а її авторка – Галина Степанівна Кобиринка – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
української філології та
загального мовознавства
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
(м. Старобільськ)

 К. Д. Глуховцева

Відгук обговорено на засіданні кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ, протокол № 10 від 27 квітня 2021 року).

Підпис засвідчує:

в. о.ректора

ДЗ „Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка”,
доктор педагогічних наук,
професор

 В. С. Курило

*Відгук надійшов до спеціалізованої
вченої ради № 26, 173.01 Бібліотеки української
мови НАН України 29 квітня 2021 р.
Ученій секретар спецради В. М. Фурса*

